

Лесик-Бондарук О.

*канд. архітектури, доцент кафедри образотворчого мистецтва, інститут мистецтв,
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки***МІСЦЕ І РОЛЬ ВОЛИНСЬКИХ ХРАМІВ XVII-XVIII СТОЛІТТЯ
У СИСТЕМІ МІСЬКОЇ ЗАБУДОВИ**

Церкви, костели, монастирі, в силу своєї історико-архітектурної цінності, об'ємно-просторової композиції та функціонального призначення, приймають найактивнішу участь у формуванні силуету населених пунктів. На сучасному етапі розвитку міст і сіл Волині досліджують дерев'яні, муровані пам'ятки храмової архітектури та монастирі мають наступне розташування: в системі населених міст, на околицях населених пунктів та за межами містобудівельних утворень. Стаття дає певний пласт інформації, корисної для подальшого збереження історичної міської забудови волинських міст, реставрації пам'яток храмового будівництва та гармонійного поєднання сучасної забудови та історичної. Ключові слова: храмова споруда, церква, костел, монастир, міська забудова, стиль, об'ємно-просторової композиція, функціональне призначення, система населених міст.

Лесик-Бондарук О. Место и роль волинских храмов XVII-XVIII веков в системе городской застройки. Церкви, костелы, монастыри, в силу своей историко-архитектурной ценности, объемно-пространственной композиции и функционального назначения, принимают активнейшее участие в формировании силуэта населенных пунктов. На современном этапе развития городов и сел Волины исследуемые деревянные, каменные памятники храмовой архитектуры и монастыри имеют следующее расположение: в системе населенных городов, на окраинах населенных пунктов и за пределами градостроительных образований. Статья дает определенный пласт информации, полезной для последующего сохранения исторической городской застройки волинских городов, реставрации памятников храмового зодчества и гармоничного сочетания современной застройки, и исторической. Ключевые слова: Храмовое сооружение, церковь, костел, монастырь, городская застройка, стиль, объемно-пространственная композиция, функциональное назначение, система населенных пунктов.

Lesik-Bondaruk O. Mesto and role of the Volhynia temples of XVII-XVIII of ages in the system of city building. Churches, cathedrals, monasteries, by virtue of their historical and architectural value, by volume of spatial composition and functional purpose, actively participate in formation of silhouette of populated settlements. At the modern stage of Volyn region towns and villages development, the examined wooden, stone sights of temple architecture and monasteries have the following location: in the system of inhabited cities, in the suburbs and outside the settlements. The article gives the certain layer of information, useful for further preservation of Volyn cities' historical sites, temples restoration and harmonious combination of modern and historical architecture. Key words: Temple building, church, cathedral, monastery, city building, style, volume and dimensional composition, functional use, inhabitant cities system.

Постановка проблеми. Початок ХХІ століття поставив перед сучасними архітекторами та місцевим самоуправлінням українських та волинських зокрема населених пунктів цілий ряд проблем, пов'язаних з пам'ятками храмової архітектури. Це стосується в першу чергу проблем збереження пам'яток в період тотального перекроєння обличчя міст та сіл. Тому дана стаття має на меті дослідити принципи зведення храмових споруд в системі міської забудови на Волині в період його найактивнішого

розвитку (XVII-XVIII століття) – як важливого чинника для характеристики власне самих споруд.

Протягом значного проміжку часу проходило самостійне, зумовлене природно-географічними, історичними та соціально-економічними факторами формування містобудівельних утворень Волині. Початкові поселення в процесі історичного розвитку перетворились у великі, середні та малі міста з характерними особливостями побуту та рисами життя місцевого населення. На всіх етапах розвитку населених пунктів розміщення храмових споруд, монастирських комплексів зумовлювалось також культурно-просвітницькими та естетичними міркуваннями.

Елементи регулярного планування міст з'являються на українських землях лише від середини ХІV ст. із початком поширення у західноукраїнському регіоні міських поселень, що мали Магдебурзьке право. Проте навіть у таких містах регулярно планувалося лише середмістя, тоді як забудова передмість зберігала вільний характер. Тому навіть ці міста демонструють змішаний тип планувальної структури, посилюваний ще й тією обставиною, що регулярна міська мережа завжди виникала на місці вже існуючого поселення, яке неминуче так чи інакше накладало свій відбиток на новоспоруджуване місто.

Аналіз розвитку населених пунктів Волині у ХVІІ-ХVІІІ ст. дозволяє поділити їх на міста, які знаходяться у стані певного спокою, міста, що зберігають натуральний темп росту і міста, які інтенсивно розширюються за рахунок активного будівництва і збільшення кількості населення. На жаль, у подальші часи багато міст втрачають характерні особливості свого історичного вигляду за рахунок помилок, яких допускаються проєктувальники та будівельники. Приклади вторгнення масової типової забудови в історичні частини міст роблять проблему збереження історично-мистецької своєрідності ансамблів виключно актуальною. І це характерно для всієї України.

Аналіз останніх досліджень. З проблеми збереження історичної своєрідності міст України, зокрема Волині, реконструкції історичної забудови, включення пам'яток храмової архітектури в тканину населених пунктів проведено ряд наукових досліджень [1, 3, 2, 4, 5, 6]. В деяких перевірках поєднання історичної та нової забудови проводиться на основі математичного моделювання в ЕОМ.

В Україні розроблено теоретичні рекомендації з класифікації історичної забудови в містах з урахуванням ландшафтних, історичних та композиційних ознак [5]. В таких містах Волині як Луцьк, Острог,

Володимир-Волинський, Почаїв, Корець та ін., на території яких розташована велика кількість цінних культових пам'яток архітектури, проведено науково обгрунтоване зонування історичної забудови [7,8,9].

Аналіз розташування окремих монастирів, церков та костелів Волині проведено в кандидатських дисертаціях Годованюк Є.М., Посацького Б.С. [10,4].

Короткі характеристики особливостей розташування досліджуваних пам'яток храмової архітектури Волині наведено в "Довіднику-каталозі пам'яток містобудівництва і архітектури УРСР" [7,8,9].

Комплексного дослідження особливостей розташування храмових споруд містобудівельних утворень Волині не проводилось.

Виклад основного матеріалу. Після ознайомлення з більшістю храмів та монастирських комплексів Волині XVII – XVIII ст. в натурі, вивчення наукових праць, публікацій, автором встановлено характерні риси їх містобудівельного розташування.

Церкви, костели, монастирі, в силу своєї історико-архітектурної цінності, об'ємно-просторової композиції та функціонального призначення, приймають найактивнішу участь у формуванні силуету населених пунктів. У багатьох випадках вони є домінантами забудови, композиційними центрами міст і сіл.

Храмові споруди в силу свого першочергового функціонального призначення в більшості випадків розташовувались в центральних частинах населених пунктів, на підвищенні і в оточенні мальовничих ландшафтів. Як правило, навколишня забудова була підпорядкована спорудам релігійного призначення. В процесі свого розвитку населені пункти збільшувались, видозмінювались, реконструювались і т.п. В результаті пам'ятки храмової архітектури в сучасний період мають досить різноманітне розташування в системі міської забудови.

На сучасному етапі розвитку міст і сіл Волині досліджувані дерев'яні пам'ятки храмової архітектури мають наступне розташування:

- в системі населених міст – 65%;
- на околицях населених пунктів – 26%;
- за межами містобудівельних утворень – 9%.

Кам'яні пам'ятки храмової архітектури мають наступне розташування:

- в системі населених пунктів – 68%;
- на околицях населених міст – 23%;
- за межами містобудівельних утворень – 9%.

Монастирі, як православні так і католицькі, споруджувались протягом багатьох віків різними майстрами в різноманітних історичних, соціально-економічних та культурних умовах. Це зумовило не лише їх значну історико-мистецьку різноманітність, а й специфічні особливості розташування. На містобудівельне розташування монастиря в першу чергу впливало його "профілювання". На Волині зустрічаються монастирі як релігійні центри з чітко вираженими багатогранними функціями, що розміщені в центрах міських забудов, монастирі-фортеці в системі оборони міст і комплекси, які знаходяться поза міською забудовою – монастирі-

сторожі, придорожні монастирі, родові монастирі та ін.

В залежності від першочергової функції монастиря, вони розташовані:

- в центральних частинах забудови міст – 70%;
- на околицях населених міст – 22%;
- поблизу населених міст – 8%.

Від ролі та місця культової споруди чи монастирського комплексу в системі існуючої забудови залежить не лише історично сформований вигляд та об'ємно-планувальна структура населеного пункту, а також і функціональний зміст пам'ятки, його подальше фізичне та моральне збереження.

Поєднання пам'яток храмової архітектури з новими спорудами при існуючій забудові та ландшафті є найбільш складним завданням і вирішується в кожному конкретному випадку індивідуально.

Дослідження пам'яток храмової архітектури Волині з точки зору їх взаємозв'язку із забудовою та ландшафтами дозволили автору виявити ряд містобудівельних особливостей.

Дерев'яні пам'ятки храмової архітектури (65%), розташовані в системі населених міст:

- оточені історико-архітектурною забудовою, в якій функціонують різноманітні музеї, заповідники, житло та ін. (Почаїв, Дубно);
- відокремлені, оточені більш пізньою рядовою забудовою та окремими пам'ятками архітектури (Камінь-Каширський, Миятин, Рівне, Степань, Пляшева, Вільхівка, Смолява, Бужковичі, Хотешів, Пожарки, Оса, Старий Кривин, Новосілки, Сіянци, Лудин, Жубровичі, Видерта, Дроздні, Смолигів, Михайлівці, Митниця, Кутрів, Ржищев, Старий Прицьк);
- розташовані в мальовничому ландшафті, активно приймають участь у формуванні архітектурного силуету населеного пункту (Згорани, Карасин, Корнин, Доротичі, Западинці, Хмелів, Заболоття, Колона, Запруддя, Макаревичі, Тур, Рудка Козинська, Вишенька, Городин, Туропин, Квасів, Коритне, Доросини, Верхи, Броди).

Дерев'яні пам'ятки храмової архітектури (26%), розташовані на околицях населених міст:

- відокремлені, частково оточені старовинною забудовою, переважно житловою, в поєднанні з мальовничими ландшафтами (Здомишель, Підбереззя, Тучин, Сирники, Світанок);
- відокремлені, частково оточені рядовою забудовою у вигляді індивідуальних будинків (Грудки, Осівці, Липно, Сирнички, Шепель, Борки, Велика Глуша, Заліси, Шурина, Кам'яний Брід, Краєвщина);
- розташовані на підвищенні, мальовничий ландшафт активно приймає участь у формуванні силуету архітектурної пам'ятки (Велика Радогощ, Ремчиці, Оржів, Обарів).

Дерев'яні пам'ятки храмової архітектури (9%), розташовані за межами населених пунктів:

- розташовані на підвищенні по сусідству з населеним пунктом, мають зручний доступ (Несвіч, Усичі, Рясне, Межирічка, Мирогоща, Великий Стидин);
- розташовані в мальовничому ландшафті, біля населених пунктів (Розваж, Грабів).

Кам'яні пам'ятки храмової архітектури (68%), розташовані в системі населених міст:

- оточені історико-архітектурною забудовою, в якій функціонують різноманітні музеї, заповідники, житло та ін. (Олика, Дубно, Луцьк, Корець, Кременець, Ізяслав, Володимир-Волинський, Почаїв);
- відокремлені, оточені більш пізньою рядовою забудовою та окремими пам'ятками архітектури (Старокостянтинів, Полонне, Клевань, Любешів, Житомир, Самчики, Стара Рафалівка, Стара Котельня, Штунь, Великий Окорськ, Доротище, Голоби, Залісоче, Милятин, Тайкури, Городок);
- розташовані в мальовничому ландшафті, активно приймають участь у формуванні архітектурного силуету населеного пункту (Іванівка, Мильці, Дубровиця, Піддубці, Луків, Великі Межирічі, Володимир-Волинський, Берестечко, Воронів, Коршів, Кременець).

Кам'яні пам'ятки храмової архітектури (23 %), розташовані на околицях населених міст:

- відокремлені, частково оточені старовинною забудовою в поєднанні з мальовничим ландшафтом (Загурці, Четвертня, Гоща, Корець, Клевань, Володимир-Волинський);
- відокремлені, частково оточені рядовою забудовою у вигляді індивідуальних житлових та громадських будинків (Голоби, Сокіл, Кисилін);
- розташовані на підвищенні, приймають активну участь у формуванні архітектурного силуету населеного пункту (Охлопів, Старий Чарторийськ, Шумськ).

Кам'яні пам'ятки храмової архітектури (9 %), розташовані за межами населених пунктів:

- розташовані на підвищенні, в мальовничому ландшафті (Низькиничі, Жидичин, Новосілки);
- розташовані в мальовничому ландшафті біля населеного пункту (Берестечко, Мильці).

Монастирі (70 %), розташовані в центральних частинах забудови міст:

- оточені історико-архітектурними пам'ятками, в яких функціонують музеї, заповідники та ін. (Луцьк, Острог, Почаїв);
- відокремлені, оточені більш пізньою рядовою забудовою та окремими пам'ятками архітектури (Луцьк, Олика, Любешів, Кременець, Житомир, Дубно, Корець, Білосток).

Монастирі (22 %), розташовані на околиці населених міст:

- відокремлені, частково оточені історико-архітектурною забудовою в поєднанні з мальовничими ландшафтами (Луцьк, Ізяслав);
- відокремлені, частково оточені рядовою забудовою (Луцьк, Устенське Друге);
- природний ландшафт приймає активну участь у композиції та силуеті пам'ятки архітектури (Корець).

Монастирі (8 %), розташовані поблизу населених пунктів:

- розташовані в мальовничому ландшафті, мають зручний транспортний доступ (Зимно);
- відокремлені, розташовані в мальовничому ландшафті (Межирічі).

В дослідженні не враховані численні пам'ятки храмової архітектури, які в даний час знаходяться в руїнах. Обмірні креслення та характеристики об'ємно-планувальних структур даних пам'яток в більшості випадків відсутні. Практично, в

планувальній структурі та композиції силуету населених міст такі пам'ятки активної участі не приймають.

При цьому, показники розташування церков, костелів та монастирів відносно містобудівельних утворень не обмежуються запропонованими характеристиками. Виявлення оптимального, найбільш правдивого історично сформованого архітектурно-мистецького образу культурної споруди вимагає проведення комплексного дослідження навколишньої забудови та ландшафту. Це стосується, в першу чергу, пам'яток, які розташовані в системі чи на околицях населених міст.

На першому етапі дослідження необхідно встановити історико-архітектурну цінність оточуючої забудови. Така постановка питання дозволить перш за все зберегти цінне історичне середовище в населених пунктах. Якщо у великих, середніх містах споруди, що оточують храмову архітектуру в переважній більшості обміряні, досліджені, то в сільських поселеннях навколишня забудова в значній мірі – це індивідуальні житлові будинки XIX – початку XX століть, які мають певну історико-мистецьку цінність і практично ніким не досліджувались.

Позитивні приклади реконструкції старовинної забудови, введення будинків-вставок в структуру історично сформованих вулиць, поселень зустрічаємо в старому місті у Луцьку, Корці, Острозі, Володимирі-Волинському. При цьому досліджувані пам'ятки храмової архітектури в даних містах зберігають свій історично сформований вигляд, композиційно залишаються домінантами навколишньої забудови.

Всебічна оцінка індивідуальних особливостей міст та сіл, цінності історичного та архітектурного надбання в них дозволять вирішувати питання на другому етапі – як зберегти і спадково розвивати цю своєрідність. Якщо досліджувані пам'ятки храмової архітектури в даний час в переважній більшості функціонують відповідно до свого основного призначення, то для значної кількості пам'яток архітектури, старовинних споруд, які приймають активну формоутворюючу участь в силуеті міста чи села, потрібно знайти науково обгрунтований новий функціональний зміст. Це дозволить зберегти історично сформований вигляд як пам'яток історії та архітектури, так і населених пунктів.

Своєрідність і спадковість розвитку історичних частин міст не обмежується тільки новим функціональним змістом пам'яток архітектури та старовинної забудови. Це складний комплекс містобудівельних проблем, який включає розробку генплану населеного пункту, ПДП історико-архітектурної частини забудови, виявлення охоронних зон історичних ансамблів і окремих пам'яток архітектури. При цьому досить складним завданням є пошук композиційних прийомів та засобів гармонійного поєднання нової і старовинної забудови в ансамблях вулиць, площ, пішохідних зон та ін.

В більшості сільських поселень, де церква чи костел є єдиними пам'ятками історії та культури, на думку автора, необхідно зберігати історично сформоване оточуюче середовище без реконструкції та новобудов.

Дослідження практики реконструкцій історичної забудови міст нашої держави показує,

що для якісного покращення своєрідності населених міст необхідно на основі глибокого наукового аналізу проводити комплексне вирішення наступних завдань: генплан-проект детального планування – проект реставрації чи реконструкції – проект пристосування чи нового будівництва.

Практика ведення даних робіт в Україні, а зокрема на Волині, показує, що процес дослідження, проектування, реставрації і пристосування пам'яток для сучасних функцій рекомендується проводити одним і тим же колективом фахівців [6].

Висновок. Якщо використання культових споруд за своїм основним призначенням в останні роки майже не викликає проблем у нашій державі, то раціональне функціональне використання інших пам'яток історії та культури з умовою фізичного та морального збереження об'єктів – це складний, багатогранний процес.

Для якісного його вирішення роботу доцільно проводити комплексно широким колом фахівців, включаючи археологів, істориків, архітекторів, художників, будівельників, містобудівників, економістів, екологів.

Література:

1. Годованюк О.М. *З досліджень Дерманського архітектурного комплексу // Українське мистецтвознавство.* – К., 1974. – Вип. 6. – С. 190-200.
2. Коломиец Н.С. *Проблемы формирования современной архитектуры.* – К.: Будівельник, 1979. – 148 с.іл.
3. Лесик О.В. *Замки і монастирі України.* – Львів: Ви-во "Світ", 1992. – 186 с.іл.
4. Пасацкий Б.С. *Историко-архитектурные комплексы в ансамблевом решении современных городов: Автореф. дис. канд. арх.* – Вильнюс, 1972. – 20 с.
5. Товстенко Т.Д. *Реконструкция исторической застройки городов.* – К.: Будівельник, 1984. – 72 с. іл.
6. Устенко Т.В., Кондратенко Е.С., Водзинский Е.Е. *Формирование архитектурно-художественного облика центров городов.* – К.: Будівельник, 1989. – 119 с. іл.
7. *Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: В 4 т.* – К.: "Будівельник", 1985. – Т.2. – С. 43-115, 113-159.
8. *Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: В 4 т.* – К.: "Будівельник", 1985. – Т.3. – С. 299-335.
9. *Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: В 4 т.* – К.: "Будівельник", 1985. – Т.4. – С. 35-93, 133-237.
10. Годованюк Е.М. *Замок в Остроге: Автореф. дис. канд. арх.* – Львов, 1972. – 22 с.